KELEMEN JÁNOS

Dante és a középkori multikulturalizmus

Nagy költészet és nagy gondolati mű többnyire azokon a helyeken születik, melyek a világot formáló konfliktusok középpontjában vagy a kultúrák és a civilizációk közötti érintkezés keresztútjain találhatók. Ez magyarázza az olyan nagy művek, „világköltemények" létét, mint amilyen az *Isteni színjáték*.

A középkor virágzó évszázadaiban, nagyjából 1100 és 1300 között, Európa nyugati részében mindkét feltétel – a *politikai centralitás* és a *multikulturalitás* – adva volt. Egyrészt ebben a térségben dúlt a császárság és a pápaság harca a világ fölötti politikai és szellemi hatalom birtoklásáért, amibe a Francia Királyság képében megszülető nemzetállami formációk is csakhamar bekapcsolódtak. Másrészt Európa mediterrán partvidékein, az Ibériai-félszigeten, Szicíliában és Dél-Itáliában, évszázadokon keresztül (de legintenzívebben a XII–XIII. században) szoros és termékeny kölcsönhatás alakult ki a keresztény, az arab és a zsidó kultúrájú népességek között. Nem beszélve arról, hogy Bizánc hosszú ideig megtartott uralmának következtében, mely Dél-Itálián túl kiterjedt a félsziget keleti felére, Itália a keleti és a nyugati kereszténységnek, a görög és a latin hagyománynak is sokáig volt az ütközési pontja.

Az arab filozófia, teológia és tudomány európai hatásának köszönhetően a muszlim-keresztény kölcsönhatás jelei manapság főleg a magaskultúra szintjén ismerhetők fel, de tudható, hogy akkoriban a két világ szimbiózisa a nyelvi keveredéstől kezdve a használati tárgyakon és a fegyverdíszeken át az ételekig és az illatszerekig a hétköznapi élet egészében élő valóság volt. Például Albertus Magnus, Aquinói Szent Tamás mestere, amikor 1245-ben azzal a küldetéssel érkezett Párizsba, hogy az arisztotelészi filozófiát a helyes interpretációnak megfelelően tanítsa, arab ruhát öltött magára, azt akarván ezzel kifejezni, hogy Averroësnek, Arisztotelész nagy arab kommentátorának csupán a tévedéseit ítéli el, őt magát azonban követőivel együtt nagyra becsüli. Amikor pedig 1921-ben, Dante halálának közelgő hatszázadik évfordulója alkalmából feltárták a száműzött költő veronai pártfogójának, Can Grande della Scalának a sírját, a kutatók értékes szövetekből készült arab ruhák maradványaira bukkantak.

A tudományok, a filozófiai eszmék, a költői és művészi ízlés közvetítésében különleges jelentőségük volt azoknak a fordítói műhelyeknek és iskoláknak, melyek közül a legjelentősebbek Toledóban és Palermóban működtek. Fénykoruk a XIII. századra, II. Frigyes császár szicíliai uralmának (1212–1250) és X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai királyságának (1252–1284) idejére esett. E műhelyekben több nyelven beszélő muzulmán, zsidó és keresztény tudósok dolgoztak együtt, akik a görög ókorból fennmaradt művek arab fordításait kasztíliaira, abból pedig latinra és ófranciára fordították, s ily módon hozzáférhetővé tették a klasszikus örökséget a középkori keresztény világ számára. Másrészt természetesen az is nekik köszönhető, hogy az arab tudósok műveinek lefordításával a matematikától a csillagászaton át a földrajztudományig terjedő ismeretek sokasága az európai kultúra részévé vált. Ennek csak legékesebb példája, hogy Arisztotelész művei az arab tudósok közvetítésével, az ő fordításaikban és kommentárjaikkal terjedtek el Nyugaton, hogy aztán az arisztotelianizmus sokáig uralkodó helyzetbe kerüljön a Sorbonne-on és a tudás más középkori centrumaiban.

A fordítói műhelyek nem jöhettek volna létre, és rendkívüli produkciójuk nem volna magyarázható két körülmény számbavétele nélkül. A tudósok többnyelvűségének hátterében ott volt ugyanis az a széles körű többnyelvűség, mely Európa mediterrán partvidékeit jellemezte. Nemcsak II. Frigyes beszélt számos nyelven (pontosabban haton), hanem udvara is, ahol latinul, arabul és görögül folyt az adminisztráció. A palermói udvart a kortársak egyszerűen arabnak tekintették. Toledóban pedig a város 1085-ben történt visszahódítása után még jó kétszáz évig arabul beszéltek.

A másik feltétel kifejezetten politikai volt. A Szicíliai és Kasztíliai Királyság széles látókörű nagy uralkodói szinte a mai értelemben vett kultúrpolitikát folytattak, felismerve, hogy a kulturális kapcsolatok erősítése és a kulturális sokszínűség a népek jólétét és békés együttélését szolgálja. Bölcs Alfonz például a toledói műhelyen kívül egy keresztény-muzulmán egyetem létrejöttét is bátorította Sevillában. De a palermói és a toledói udvar a tudományon és a filozófián túl a költői minták és poétikák terjedésében is nagy szerepet játszott. Nem véletlen, hogy II. Frigyes és Bölcs Alfonz maguk is kiváló értői és művelői voltak a költészetnek. Az utóbbi számít a kasztíliai nemzeti irodalom megalapítójának, s az ő udvarában született meg a spanyol nyelv. A palermói és a toledói központ kulturális közvetítő szerepe nélkül nehezen képzelhető el a szicíliai és a provanszál költészet megszületése.

A tájékozott olvasók különösebb filológiai utánajárás nélkül is könnyen felismerhetik, hogy az európai középkor legnagyobb költői és világnézeti szintézise, mely nem más, mint az *Isteni színjáték,* egészen különböző eredetű kulturális összetevőket foglal magában. Horizontális és vertikális szempontból is valódi interkulturalitásról kell a költemény esetében beszélnünk. Egyrészt, horizontális síkon tekintve, megtalálható benne a korabeli világ földrajzi, hatalmi-politikai

vagy nyelvi szempontból más-más forrásokra visszavezethető vallási és filozófiai gondolatainak, tudományos ismereteinek, esztétikai, irodalmi és költői orientációjának kvintesszenciája. Elég arra emlékeztetnünk, hogy az arab kultúra nagy képviselői és az ő követőik milyen pozitív megvilágításban jelennek meg a *Pokol* és a *Paradicsom* énekeiben (kivéve persze a pokolban szörnyű büntetéssel sújtott Mohamedet és Alit, akiknek a kor felfogása szerint szakadárságukért kell bűnhődniük).

Másrészt, a kultúra mélységi tagolódását tekintve, ugyancsak jelen van a költeményben az összes hierarchikusan elkülöníthető kulturális szint: kezdve az egyszerű népi hiedelmektől a látomásos irodalmon át egészen a magasköltészetig és a metafizikai absztrakciókig. Ezt az utóbbi évtizedek kutatásainak eredményeként ma jobban látjuk, mint korábban. Különösen fontosak azok a kutatások, melyek rávilágítanak, hogy Dante nem csak a tudós teológiai források alapján rendezi be a maga világát. A pokolról alkotott elképzeléseit – ahogyan Teodolinda Barolini a *Filológiai Közlöny* jelen számában közölt tanulmánya bizonyítja – rendkívül változatos történelmi anyagból meríti. Éppúgy meríti őket a látomások és túlvilágjárások sokféle gyökerű népi kultúrájából, mint az elitek tudományosan kidolgozott, logikailag rendezett elképzeléseiből. Olyannyira így van ez, hogy ebben az esetben teljesen megengedett „multikulturális látomásról" beszélni (Barolini 2017, 10–31.). Összhangban van ezzel Georges Minois megjegyzése: „Dante műve ötvözi egymással a népi, valamint az értelmiségi-teológiai poklot" (Minois 2012, 256).

Persze mindez nem érvényteleníti, hogy az *Isteni színjáték* a magaskultúra műve, s a magaskultúra keretei között és annak eszközeivel egyesíti a költeménybe épített heterogén kulturális elemeket. Ezekre épül rá a metafizikai fogalmak teljes rendszere, melyet újabban *Dante metafizikája* című könyvében Christian Moevs elemzett. Szintén ebben a számban olvasható a könyv zárófejezete.

Nyelvi szempontból a művet jellemző multikulturalizmusnak mind horizontális, mind vertikális síkon szembetűnő jele az, amit az olasz kommentátorok „plurilinguismó"-nak, vagyis Dante plurilingvizmusának, soknyelvűségének neveznek. Egyetlen, de történetileg is rendkívül fontos példaként hadd hivatkozzam itt csak arra, hogy Dantéé az abszolút elsőbbség abban, hogy a *De vulgari eloquentia,* azaz *A nép nyelvén való ékesszólás* lapjain számba vette egy nyelv dialektális változatait, s mind nyelvészetileg, mind pedig a költészetre való alkalmasságuk szempontjából vizsgálat alá vette őket. Az ebben a traktátusban kifejeződő elméleti érdeklődés később meghozza gyümölcsét az *Isteni színjáték* nyelvezetében is, melyben ráadásul Itália dialektusain és a gyakori latinizmusokon kívül francia és provanszál, esetleg arab hatások nyomait ismerhetjük fel. Ami pedig a nyelv hierarchikus rétegeit illeti, nincs olyan nyelvi regiszter, melyet a költő ki ne aknázna, ideértve az egészen vulgáris, blaszfemikus formákat.

A horizontális értelemben vett kulturális sokféleség legszembetűnőbb középkori példáját nyilvánvalóan a keresztény és muzulmán világ kölcsönhatása nyújtja.

Arról, hogy ez mennyire tükröződik Dante művében, a kutatók épp száz éve vitatkoznak. A vitát Miguel Asín Palacios spanyol arabista Dante és az iszlám kapcsolatáról szóló, *La escatalogía musulmana en la Divina Comedia* (1919)[1] című, úttörő jelentőségű könyve indította el. A könyv gazdag tárházát kínálja azoknak az arab népi kultúrában és irodalomban elterjedt eszkatologikus képzeteknek, melyekkel kétségtelenül közeli hasonlóságot mutatnak a Dante túlvilágjárásának epizódjaiban feltűnő részletek. Mindamellett a spanyol tudós egyetlen példájáról sem lehet bebizonyítani, hogy az *Isteni színjáték* forrásául szolgált volna, hiszen egyáltalán nincs adatunk arra nézve, hogy Dante (valamilyen fordításban) bármelyiket is olvasta volna. Így tehát, amire az Asín Palacios könyvében szereplő, hatalmas erudícióval elénk tárt ismeretanyag bizonyítékul szolgál, az inkább a párhuzamos, nem pedig a kauzálisan összefüggő kulturális fejlődés fogalmával írható le, nem tagadva persze a kultúrák életében a párhuzamos jelenségek fontosságát.

Ezen a képen változtatott egy ismeretlen arab szerző művének, a Mohamed túlvilági utazását elbeszélő *Liber Scale Machometi*nek, vagyis a *Mohamed létrájá*nak felfedezése, melynek egy-egy példányát 1949-ben egy olasz és egy spanyol kutató (Enrico Cerulli, illetve Muñoz Sendino) egy latin és egy francia nyelvű kódexben egymástól függetlenül találta meg. (A szöveg Simon Róbert fordításában olvasható magyarul is. Simon 2013, 259–367.)[2]

A kritika manapság ebben a szövegben látja a hiányzó láncszemet az Asín Palacios által feltárt irodalmi anyag és az *Isteni színjáték* között. Arra ugyan nincs adatunk, hogy a *Liber Scale* valóban járt volna Dante kezében, de a szálak, melyek az itáliai költő művét az arab előzményekhez kötik, ezúttal erősnek mondhatók. A szöveg elveszett arab eredetijét 1260 és 1264 között X. Alfonz fordíttatta kasztíliai nyelvre, majd kasztíliairól latinra és franciára. A kasztíliaira történő fordítást Abraham Alfaquin, a király zsidó orvosa végezte el, a latinra és franciára történő fordítás pedig a király titkárának és írnokának, a toszkán Bonaventura da Sienának a műve.

Már Bonaventura da Siena is erős kapocs a toledói udvar és a toszkán világ között. De még fontosabb kapcsolatot jelent Brunetto Latini, aki Firenze *guelf* követeként és X. Alfonz bizalmas barátjaként épp 1260-tól fogva töltötte a szóban forgó éveket a toledói udvarban, ahonnan frissen szerzett ismeretei birtokában és könyveivel Franciaországba került, hogy majd 1273-ban térjen vissza Firenzébe. A fiatal Danténak mestere és példaképe volt. A költő nemcsak idézi mesterének Franciaországban írt enciklopédikus művét, a *Trésor*t vagy *Tesoró*t (Dante 2016,

[1] Palacios szóban forgó könyvének és a vitát összefoglaló későbbi munkájának olasz fordítása: Palacios 2015.

[2] Létezik egy újabb, a latin verzió alapján készült kéziratos fordítás is Draskóczy Eszter tollából, aki Mohamed túlvilági utazását összevetette az *Isteni színjáték* megfelelő helyeivel.

Pokol, XV, 119),[3] hanem rendkívül meleg szavakkal emlékezik meg róla: „elmémben ott van / a kedves, jóságos, atyai arca, / ahogy tanítgatott: hogyan tegye / az ember magát örökéletűvé" (Dante 2016, *Pokol,* XV, 82–85). Íme a kultúrákat összekötő kapcsolatoknak egy ritkán látható láncszeme, mely konkrétan megragadható egy személyes történetben.

Bibliográfia

Barolini, Teodolinda (2017), A középkori multikulturalizmus és a Pokol teológiája Danténál, ford. Tóth Tihamér, *Filológiai Közlöny,* 2017/2, x–x.

Dante, Alighieri (2016), *Isteni színjáték,* ford. Nádasdy Ádám, Budapest, Magvető.

Minois, Georges (2012), *A pokol története,* ford. Sujtó László, Budapest, Atlantisz.

Moevs, Christian (2017), *Az Isteni színjáték metafizikája* című könyvének zárófejezete, ford. Tóth Tihamér, *Filológiai Közlöny,* 2017/2, 44–70.

Palacios, Miguel Asín (2015), *Dante e l'Islam. L'escatalogia musulmana nell Divina Commedia. – Storia e critica di una polemica, traduzione di Roberto Rossi Testa e Younis Tawflik,* Milano, Luni.

Simon Róbert (2013), *Etűdök a halálról – Túlvilági utazás a mazdaizmusban és az iszlámban,* Budapest, Corvina.

[3] Dante az itt megadott helyen *Tesoro*-t mond. Az utókor a művet *Tesoretto* címen ismeri. (A *Trésor* a francia verzió címe.)